

एकोणिसाव्या शतकात उदय पावलेल्या भारतीय स्त्री-चळवळी

[प्रस्तुत लेख गेल ऑम्बेट यांच्या “ स्त्रीवाद आणि भारतातील स्त्रियांची चळवळ ” या मूळ लेखाचा संपादित अंश आहे. का. संपादकांनी सुचविलेल्या व लेखिकेने स्वीकारलेल्या आराखाड्यानुसार मूळ लेखाचा हा भाग वेगळा करण्यात आला आहे.-संपादक]

१) प्रास्ताविक

स्त्रियांची चळवळ ही काही भारतात नवीन गोष्ट नाही. स्त्रीवादसुद्धा नवीन नाही. जरी १९७५ पासून नवीन प्रश्न, नवीन संघटना व कार्याची नवीन उभारी आली असली तरी मुक्तीसाठीच्या स्त्री-चळवळीची आणि स्त्रीवादाची मुळे १९ व्या शतकापर्यंत मागे जातात. एका अर्थाने ती त्याही आधीच्या काळामध्ये जातात. कारण स्त्रियांचे दुय्यम स्थान हा नेहमीच भारतीय समाजातील अंतर्विरोध राहिला आहे.

१९ व्या शतकापासून भारतात ज्या स्त्री-चळवळींचा उदय झाला, त्यांची स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात चिकित्सा करणे अगत्याचे आहे. प्रस्तुत निबंध हा अशी चिकित्सा करणाऱ्या एका लेखाचा (“ स्त्रीवाद आणि भारतातील स्त्रियांची चळवळ ”) भाग आहे. मूळ लेख वासाहतिक कालखंडापासून १९५० च्या दशकापर्यंतच्या काळातील चळवळीचा ऊहापोह करणारा आहे. या काळात निर्माण झालेल्या विविध स्त्री-चळवळींपैकी दोन प्रमुख चळवळींची चर्चा या लेखात केली आहे. या चळवळी म्हणजे (१) सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला अंगभूत असलेली स्त्री-चळवळ आणि (२) जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळीची अंगभूत स्त्री-

चळवळ. या दोन्ही चळवळी १९ व्या शतकात उदय पावल्या व काही प्रमाणात विसाव्या शतकातही चालू राहिल्या व वाढल्या. आणखी दोन मूलभूत स्त्री-चळवळी सांगता येतील. (३) ऑल इंडिया वुइमेन्स कॉन्फरन्समध्ये सामावलेली स्त्रियांची स्वतंत्र चळवळ आणि (४) कम्युनिस्ट व समाजवादी नेतृत्वाखालची स्त्री-चळवळ. तसेच स्वातंत्र्य चळवळीचा भाग म्हणून झालेली स्त्रियांची चळवळही महत्त्वाची ठरेल. या शेंवटच्या तीनही चळवळी प्रामुख्याने विसाव्या शतकात जन्मल्या व विकसित झाल्या. मूळ लेखात या चळवळीची चर्चा असली तरी 'परामर्श'साठी तयार केलेल्या या संक्षिप्त लेखात त्यांची चर्चा विस्तारभयास्तव टाळली आहे.

२) स्त्री-चळवळींचे वर्गीकरण

स्त्री-चळवळी किंवा स्त्रियांच्या चळवळी अशी सामान्य संज्ञा येथे वापरली असली तरी या चळवळींचे मूल्यमापन करताना त्या स्त्री-मुक्ती चळवळी किंवा स्त्रीवादी चळवळी म्हणून कितपत यशस्वी ठरल्या, या प्रश्नाचा विचार मी येथे करणार आहे. त्यासाठी स्त्रियांच्या चळवळींचे वर्गीकरण करून त्यात स्त्रीमुक्ती-चळवळीचे वेगळेपण लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. कारण स्त्रियांचा समावेश असलेल्या सर्वच चळवळी स्त्री-मुक्तीसाठी असतात असे नाही आणि स्त्री-मुक्ती चळवळींमध्ये पुरुषांचाही सहभाग असू शकतो. त्यामुळे आपल्याला स्त्रियांच्या चळवळींच्या वर्गीकरणापासून सुरुवात केली पाहिजे.

१) स्त्रियांचा सहभाग असणाऱ्या चळवळी-राष्ट्रीय चळवळी, कामगार-वर्गीय आणि शेतकरी चळवळी, भाववाढविरोधी आणि इतर अनेक जनतेच्या चळवळींमध्ये स्त्रिया आणि पुरुष या दोन्हींचा सहभाग मोठ्या संख्येने असू शकतो. काही वेळा या चळवळी स्त्रियांचे प्रश्नसुद्धा घेतात. त्यांचा भर, ज्यात स्त्रियांचीही दडपणूक होते अशा दडपणूकीच्या स्वरूपाविरुद्ध असतो. पण विशिष्टरित्या लिंग-विभागीयतेवर आधारलेल्या दडपणूकीविरुद्ध नसतो. त्यामुळे त्या खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या चळवळी नसतात. प्रामुख्याने पुरुष असणारे या चळवळींचे संघटक स्त्रियांना संघटित करणे शक्य असते आणि हे करत असताना स्त्रियांच्या खास गरजांना ते सवलतीही देऊ शकतात. पण बऱ्याच वेळा चळवळ संपल्यावर ते स्त्रियांना त्यांच्या जागांवर, घरात, बुरख्यामागे ठेऊ इच्छितात. बऱ्याच वेळा ते हे यशस्वीरीत्या करतात.

तरीसुद्धा, स्त्रियांनी घराच्या बाहेर येणे आणि त्यांच्या पारंपरिक स्थानाच्या पलिकडे जाऊन या चळवळीत भाग घेणे, ही गोष्टच पुढचे पाऊल ठरू शकते. ही गोष्ट त्यांना त्यांच्या दडपणूकीच्या विरुद्ध लढण्यासाठी त्याचबरोबर सर्वसाधारण

वर्गीय किंवा राष्ट्रीय दडपणुकीविरुद्ध लढायला पुढे जाण्यासाठी आत्मविश्वास आणि ताकद देते. या कारणासाठी, जरी या चळवळी 'स्त्रियांच्या चळवळी' नसल्या तरी त्या स्त्रियांची चळवळ विकसित होण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

२) स्त्रियांच्या चळवळी-केवळ स्त्रियांचा सहभाग असणाऱ्या सर्वसाधारण प्रश्नांवरच्या चळवळी अगदी अशाच असतात. भाववाढविरोधी, युद्धविरोधी, पाण्यासाठी, झोपडपट्टी सुधारण्यासाठी चळवळी.

यासुद्धा 'स्त्रीमुक्ती चळवळी' नेहेमीच असतात असे नाही. स्त्रियांच्या समाजातील स्थानाविषयी पारंपरिक मूल्यांवर आधारूनसुद्धा भाववाढ किंवा युद्ध-विरोधी चळवळ करणे अगदी सहज शक्य आहे. त्यांच्या दुय्यम स्थानाला कायम ठेवण्यात या गोष्टी नेमकी काय भूमिका बजावतात याचा काहीही विचार न करतासुद्धा 'आई म्हणून' किंवा नाजूक, असहाय्य पण प्रेमळ प्राणी म्हणून युद्ध संपवण्यात त्यांचा हितसंबंध आहे, असे म्हटले जाऊ शकते. ग्राहक म्हणून किंवा घर सांभाळणाऱ्या म्हणून स्त्रियांना भाववाढ अधिक स्पष्टपणे जाणवते आणि पुरुष प्रभुत्वातल्या कुटुंबाला आणि सामाजिक रचनेला कधीच आव्हान न देतासुद्धा त्यांना या त्रासाविरुद्ध संघटित करता येते. खरे म्हणजे अशाप्रकारच्या चळवळी लैंगिक श्रमविभागणी पक्की करू शकतात. पुरुषांनी पगारवाढीसाठी लढायचे, स्त्रियांनी भाववाढीविरोधी लढायचे.

तरीसुद्धा या चळवळी पुरोगामी भूमिका बजावू शकतात. यात भाग घेणाऱ्या स्त्रिया त्यांची स्वतःची सामुदायिक ताकद अनुभवतात आणि संघटित होण्याचे त्यांचे स्वतःचे मार्ग पुढे आणू शकतात. उदाहरणार्थ, १९७३-७४ ची स्त्रियांची भाववाढविरोधी चळवळ म्हणजे १९७५ साली पुढे आलेल्या स्त्रियांच्या नव्या चळवळीच्या उदयापूर्वीचा एक प्रमुख घटक होता. त्याचप्रमाणे, ग्रीनहॅम पीस कॅंप आणि अशा प्रकारच्या शेकडो कॅंपमधून दिसणारी आजची स्त्रियांची शांतता चळवळ, तिच्या पद्धती आणि परिणामांच्या बाबतीत केवळ युद्धविरोधी नाही तर स्त्रीवादी सुद्धा आहे.

३) स्त्रियांच्या सुधारणा चळवळी-मतदानाचा हक्क, शिक्षण, सती बंदी इत्यादी प्रश्न स्त्रियांच्या चळवळीचा भाग म्हणून न घेता, स्त्रियांना जास्त अस्मिकार आणि ताकद देण्याचे ध्येय न ठेवता, हे प्रश्न समाजाला 'आधुनिक' करण्याच्या किंवा उंचावण्याच्या, पण पारंपरिक 'मूल्ये' शाबूत ठेवणाऱ्या मार्गांनी समाजरचना दुरुस्त करण्याविषयीचे प्रश्न म्हणून घेतले जाऊ शकतात. जर या

चळवळी कुटुंबातल्या किंवा समाजातल्या स्त्रियांच्या दडपणुकीच्या मूलभूत रचनांना आन्धान देत नसतील तर त्यांना 'स्त्रियांच्या चळवळी' (स्त्रीमुक्ती चळवळी) म्हणता येणार नाही.

४) स्त्री-मुक्ती चळवळी-लैंगिक श्रमविभागणी आणि पितृसत्ताकतेविरोधी लढा देण्याच्या विचारसरणीच्या आधारावर चालणाऱ्या आणि दडपणुकीच्या विशिष्ट प्रश्नाविरुद्ध बिनतोड पद्धतीने मुक्तीच्या दिशेने जाणाऱ्या चळवळींना स्त्री-मुक्ती चळवळी किंवा खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या चळवळी असे म्हणता येईल. व्यापक पितृसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धच्या लढ्याचा भाग म्हणून समजून घेऊन (केवळ, समाजाला सुधारण्याच्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून नव्हे) जर लढा दिला तर सती-विरोधी आणि स्त्री शिक्षणासाठीच्या चळवळी मुक्तिवादी मार्गाने होऊ शकतात. स्त्रियांच्या प्रश्नांना इतर ध्येयापेक्षा दुय्यम स्थान देण्याऐवजी असल स्त्रीवाद स्त्रियांची समता आणि कल्याण यांना प्रथम स्थान देतो आणि नंतर सर्वसाधारण सामाजिक ध्येयांशी नाते जोडतो तो स्त्रियांना चळवळीत आणि व्यापक समाजात जास्त ताकद देण्याच्या दिशेने वाटचाल करतो.

या अर्थाने, स्त्रीमुक्ती, स्त्रीवाद आणि पितृसत्ताकतेविरुद्ध लढे हे भारतीय परंपरेचे महत्त्वाचे भाग आहेत आणि केवळ 'पश्चिमेकडून आलेली आयात' नाही. स्त्रीमुक्ती चळवळीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी 'स्त्रीवाद' आणि 'पुरुषसत्ताकता' या कल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

३) स्त्रीवाद

आज 'स्त्रीवाद' हा एक वादग्रस्त शब्द आहे. पण त्याचा अर्थ फार साधा आहे.

ज्याप्रमाणे बर्गलढ्यात संघटित झालेल्या कामगारांची समाजवाद ही विचारसरणी आहे. त्याप्रमाणे स्त्रीवाद ही त्यांच्या दडपणुकीविरुद्ध लढणाऱ्या स्त्रियांची दडपलेला विभाग म्हणून असलेली विचारसरणी आहे. हा स्त्रीवादाकडे बघण्याचा सदात चांगला मार्ग आहे. 'स्त्रीवाद' या संकल्पनेचे महत्त्व मान्य करणे म्हणजे केवळ, स्त्रिया या स्त्रिया म्हणून विशिष्टरित्या दडपल्या गेल्या आहेत आणि त्यांचे शोषण हा, त्यांना केवळ कामगारवर्गच मानून, त्या शोषणप्रक्रियेचा भाग आहे असे समजता येणार नाही, हे मान्य करणे-ज्याप्रमाणे मनोराज्यमय समाजवाद, संसदीय समाजवाद, मार्क्सवाद असे समाजवादाचे अनेक प्रकार आहेत त्याचप्रमाणे स्त्रीवादाचेसुद्धा अनेक प्रकार आहेत-असे मानणे फार अवघड नाही. स्वतः स्त्रीवादी सर्वसाधारणपणे, उदारमतवादी, पुरोगामी, समाजवादी स्त्रीवाद असा भेद करतात.

‘उदारमतवादी स्त्रीवाद’ आताच्या प्रस्थापित व्यवस्थेच्या चौकटीतच समानता आणण्याचे ध्येय ठेवतो. ‘पुरोगामी स्त्रीवाद’ सर्व सामाजिक संस्थांत क्रांतिकारी बदल करण्याचे ध्येय ठेवतो पण लैंगिक दडपणुकीला प्राथमिक मानतो. ‘समाजवादी स्त्रीवाद’ स्त्रियांच्या दडपणुकीचे विश्लेषण दडपणुकीच्या इतर स्वरूपांशी संबंध लावून संबंधित पद्धतीने करतो आणि स्त्रीमुक्तीच्या लढ्याची समाजवादासाठीच्या लढ्याशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करतो.

स्त्रीवादाच्या या प्रकारांना अनुक्रमे ‘भांडवली स्त्रीवाद’, ‘पांढरपेशा स्त्रीवाद’ आणि ‘कामगारवर्गीय स्त्रीवाद’ म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. पण अशी विभागणी फारच यांत्रिक आहे. खरे म्हणजे या पद्धतीने वर्ग आणि लिंग यांना जोडणे हे अतिसुलभीकरण आहे. स्त्रिया क्वचितच स्वतः भांडवलदार असतात, म्हणजे त्यांच्याकडे उत्पादन साधनांची मालकी आणि ताबा नसतो आणि म्हणून त्या श्रमशक्तीचे शोषणही करित नाहीत. त्या भांडवलदारांच्या बायका असतात. हे फारच वेगळे स्थान आहे. भांडवली समाज स्वतःबरोबर आपोआपच स्त्रियांसाठी समानता आणत नाही, खरे म्हणजे तो साधारणपणे पुरुषाला कुटुंबप्रमुख आणि मालमत्तेचा धारक म्हणून कायदेशीर मान्यता देतो. स्त्रियांना समानतेसाठी आणि ‘भांडवली लोकशाही’ हक्कासाठी सुद्धी संघर्ष करावा लागतो. हे करित असताना त्या भांडवली समाजाच्या मूलभूत पैलूंनाच आव्हान देण्याकडे वाटचाल करू शकतात. ‘उदारमतवादी स्त्रीवाद’ पूर्ण लैंगिक समानतेपर्यंत जाऊ न शकणारा मर्यादित स्त्रीवाद आहे, असे म्हणणे जास्त चांगले ठरेल. त्याचप्रमाणे ‘पुरोगामी स्त्रीवाद’ सुद्धा पूर्णपणे स्त्रीवादी नाही. तो जहाल आहे आणि त्याला क्रांतिकारी दृष्टी आहे, पण त्याच्याकडे शास्त्रीय विश्लेषणाचा अभाव आहे आणि त्यामुळे त्याच्या ध्येयाची ध्येयपूर्तीपर्यंत जाण्याच्या मार्गाशी सांगड घालण्यात तो अपयशी ठरतो.

भारतातील जवळ जवळ सर्व स्त्रीवादी या समाजवादी आहेत. स्त्रियांच्या दडपणुकीच्या प्रश्नाबद्दल तीव्र जाणीव असल्याबरोबरच त्या गरीबी, आर्थिक मागासलेपणा आणि पिढवणूक या समस्यांच्या बाबतीत सुद्धा जागरूक आहेत. मुक्तीच्या संघर्षात पुरुषांकडे शत्रू म्हणून नव्हे तर साथीदार म्हणून पाहिले जाते. स्त्रियांनी संघटित होण्याची, स्वतःला स्वतःच्या परिस्थितीला समजून घेण्याची आणि अशाप्रकारची आघाडी व साथ संघटित करण्यासाठी वरचेवर पुरुषांशी लढा देण्याची गरज आहे. पितृसत्ताक दडपणुकीच्या आणि शोषणाच्या रचना स्त्रियांना या समाजात दुय्यम स्थानावर ठेवतात एवढेच नव्हे तर त्या स्त्रियांना मुक्तीच्या सर्वकष लढ्यातून आणि नव्या मानवीय समाजातून वगळतात. त्यांच्याशी लढा दिल्याशिवाय सामाजिक बदलाचा हा सर्वकष लढा पुढे जाणार नाही.

इतर ठिकाणच्या स्त्रीवादांप्रमाणेच भारतातील स्त्रीवादी स्वायत्ततेच्या गरजेविषयी बोलतात. पण स्वायत्तता म्हणजे समाजबदलासाठीच्या इतर चळवळींपासून अलग पडणे असा याचा अर्थ त्या समजत नाहीत. प्रश्न संबंधांचा आहे. खुद्द 'स्वायत्तता' हा शब्द समग्र अस्तित्वाशी असलेल्या संबंधांच्या पद्धतीला निर्देशित करतो. म्हणजे देशातील 'स्वायत्त विभाग' याचा अर्थ 'वेगळा देश' नव्हे, तर प्रामुख्याने स्वतःचा कारभार स्वतः पाहणाऱ्या देशातीलच विभाग. स्त्रियांची चळवळ स्वायत्त असली पाहिजे याचा अर्थ एवढाच की, ती स्त्रियांची, स्त्रियांसाठीची आणि स्त्रियांनी चालविलेली चळवळ असली पाहिजे. पण, त्याचबरोबर ती सर्व प्रकारच्या दडपणुकीपासून मुक्ती मिळविण्यासाठीच्या सर्वंकष सामाजिक चळवळीचा भाग असेल. जेवढ्या प्रमाणात ती खऱ्या अर्थाने 'स्त्रीवादी' आहे, तेवढ्या प्रमाणात स्त्रियांच्या चळवळीने सर्व प्रकारच्या पिळवणुकीविरुद्ध लढा देणे आवश्यकच आहे.

४) पितृसत्ताकता

'पितृसत्ताकता' ही संकल्पना समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेला निर्देशित करते. कुटुंबातील पुरुष-प्रमुखांची सत्ता अशा अर्थाच्या लॅटिन शब्दापासून पॅट्रिआर्की ('पितृसत्ताकता') हा शब्द आला आणि तो कुटुंबातील स्त्रिया, मुले आणि इतर अवलंबित यांच्यावरील पुरुषांच्या सत्तेचा निदर्शक आहे. पुरुषांच्या घरातील सत्तेची तो संपूर्ण समाजातील पुरुषांच्या सत्तेशी सांगड घालतो.

पितृसत्ताकता या संकल्पनेच्या वापरातून पुढील वस्तुस्थिती व्यक्त होते.

— समाजात स्त्रियांचे शोषण आणि दडपणूक होते, ती फक्त 'लैंगिक भूमिकांतील फरका'ची बाब नाही.

— या दडपणाची आणि शोषणाची एक पद्धतशीर रचना आहे.

— ही पिळवणूक व दडपणूक केवळ पुरुषांच्या वैचारिक प्रभुत्वाची (पुरुष-दुरभिमान) बाब नाही तर तिला भौतिक पाया आहे.

— ही पिळवणूक आणि दडपणूक वर्गीय शोषणाचे केवळ प्रतिबिंब किंवा परिणाम या स्वरूपात बघता येणार नाही. खरे म्हणजे जरी ती वर्गीय शोषणाशी संबंधित असली तरी तिच्याकडे स्वतंत्र रचना म्हणून बघितले पाहिजे.

वर्गीय दडपणूक आणि पितृसत्ताकता यांच्यातील संबंधांचे पृथक्करण केले गेले पाहिजे. तसेच भारतात जातीय दडपणूक, शासनवाद, वंशवाद यांसारख्या घटकांचे पृथक्करण हे आजच्या प्रश्नांतील सर्वात महत्त्वाचे पृथक्करण केले पाहिजे, असे प्रश्न आहेत.

वरील विवेचन लक्षात घेऊन सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीचे अंग असलेली स्त्रियांची चळवळ व जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळीचे अंग असलेली स्त्रियांची चळवळ याची चर्चा करू. ही चर्चा करीत असताना या चळवळीच्या संदर्भात हिन्दु पुनरुज्जीवनवादाचे स्थानही समजून घेऊ.

५) सामाजिक सुधारणेची चळवळ आणि स्त्रिया

समाजसुधारणाचळवळीसारख्या, उच्चभूच्या नेतृत्वाखालील १९ व्या शतकातील सर्वांत महत्त्वाच्या सामाजिक चळवळीत स्त्रियांच्या प्रश्नावरील चळवळीचे पुढारपण पुरुषांकडे होते हा विरोधाभास आहे. जरी पुढारी म्हणून पुढे येणाऱ्या, पंडिता रमाबाईसारख्या स्त्रिया विरळच होत्या तरी आजतागायत जे सामाजिक बदलासाठी लढणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत अशा पुरुषांनीच राम मोहन रॉय, आगरकर, विद्यासागर, रानडे, वीरसलिंगम्- स्त्रियांच्या सामाजिक दडपणुकीच्या स्थानाशी संबंधित असेच प्रश्न जवळजवळ संपूर्णपणे घेतले. सती, विधवाविवाह, बालविवाह, मुलींचे शिक्षण हीच या चळवळींची प्रमुख सूत्रे राहिली. आणि हीच सुधारणावादी व पुराणमतवादी यांच्या मधल्या संघर्षांची रणक्षेत्रे झाली.

ही समाजसुधारणांची चळवळ 'स्त्रियांची चळवळ' होती काय ? त्यांचे प्रसारक 'स्त्रीवादी' होते काय ? पितृसत्ताकतेविरोधी संघर्षात त्यांचे अखेरीस महत्त्व काय ? या प्रश्नांची उत्तरे देणे सोपे नाही.

१८१८ साली राजा राम मोहन रॉय यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या सतीविरोधी मोहिमेने अशा चळवळीची सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. १८२८ साली ब्राम्हो समाजाची स्थापना होण्याच्या कितीतरी आधी त्यांनी व्यक्तिशः या चळवळीत पुढाकार घेतला. रॉयनी समाजाचे मानस बदलण्यावर प्रयत्न केंद्रित केले होते. पण या मोहिमेच्या परिणामी सरकारने १८२९ चा सतीबंदी कायदा केला. ब्रिटिश वासाहृतिक सरकारने पहिल्यांदाच 'व्यक्तिशः' कायद्यात हस्तक्षेप करण्याचे धाडस केले. कायदेशीर आणि सामाजिक मार्गांनी स्त्रियांच्या दडपणुकीला बदलणाऱ्या प्रयत्नांच्या कालखंडाची ही सुरुवात होती.

१८५० साली ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा विवाहाच्या चळवळीची सुरुवात करण्यातून पुढचे पाऊल उचलले गेले. 'कुलिन' पद्धतीच्या परिणामी तयार झालेल्या बालविधवांच्या प्रचंड संख्येने बंगाली ब्राह्मण समाजात जी तीव्र परिस्थिती तयार झाली त्यामुळे याला काही अंशी चालना मिळाली होती. या बरोबरच सर्वच ठिकाणी बालविधवांचा प्रश्न असल्यामुळे ही मोहीम भारतभर पसरली आणि सामाजिक सुधारणेची प्रतीक बनली. जे विधवाविवाह घडवून

आणीत किंवा त्यांच्याशी संबंधित असत त्यांना समाजसुधारक म्हटले गेले. जरी विधवाविवाहाला अनुकूल कायदा झाला. (१८५६ चा हिंदु विधवा कायदा) तरी प्रत्यक्ष स्वरूपातील बदलाच्या दृष्टीने परिणाम फारच तुरळक दिसतात. १९०० साली रानडे यांनी स्वतः केलेल्या अंदाजानुसार त्याकाळापर्यंत उच्च जातींमध्ये साधारणपणे ३०० विधवा विवाह झाले होते. कायदा फक्त 'परवानगी देणारा' अशी लग्ने कायदेशीर ठरवणारा होता, सतीविषयीच्या कायद्याप्रमाणे बंदीच्या स्वरूपाचा नव्हता. तरीसुद्धा हे पहिले पाऊल होते. (यानंतर कित्येक दशके आंतर-जातीय विवाहाला परवानगी देणारासुद्धा कायदा झालेला नाही.) कित्येक समाज-सुधारकांनी सामाजिक बहिष्काराला तोंड दिले. उदा., आंध्रच्या वीरसलिंगम्ना त्यांच्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत सामाजिकदृष्ट्या जातीबाहेर ठेवले गेले. विधवा-विवाहाच्या मोहिमेने स्थानिक पातळीवर अनेक समाजसुधारक संघटनांना जन्म दिला. ज्यांनी त्यानंतर इतर प्रश्नांवरील कृतींना चालना दिली अशा संघटनांमध्ये मुंबई विधवा विवाह संघटना १८६६, राजमुंठरी समाजसुधारक संघटना १८७८, गुजरातमधील विधवा विवाह संघटना या काही संघटना होत्या.

पुराणमतवाद्यांना याचा किती प्रमाणात धोका वाटत होता हे त्यांनी प्रत्येक पांवड्याला केलेल्या विरोधातून दिसून येते. सतीचा प्रश्न जेव्हा पहिल्यांदाच कायदेशीर विचारासाठी आला त्यावेळी बंगालमधील ब्राह्मणांनी धर्मसभेची स्थापना केली. १८५६ साली जेव्हा विद्यासागरांच्या हिंदु विधवांची लग्ने या पुस्तकांमुळे ५१९१ ठळक बंगल्यांनी त्या आधारावर कोर्टात केस घातली त्यावेळी विरोधक ५५७४६ सह्या जमा करून पुढे आले. अशा संघटनात्मक युद्धापेक्षा समाज सुधारकांविरुद्ध आणलेले सामाजिक दबाव जास्त तीव्र स्वरूपाचे होते. याचे स्वरूप सामाजिकदृष्ट्या जातीबाहेर टाकण्यापासून पुण्याच्या लढाऊ पुराणमतवादी हरी गणेश चाफेकरांनी दिलेल्या शारीरिक माराच्या धमकीपर्यंत होते.

बालविवाहविरोधी मोहीम आणि "मान्यता देण्याच्या वयाचे" बिलावर झालेल्या वादाबरोबर खरा स्फोट झाला. मोहीम १८८४ साली बेहरामजी मलबारी या पारसी समाजसुधारकाने सुरू केली. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तिकांमधून आणि त्यांच्या वर्तमानपत्रातील लेखांमधून राष्ट्रीय पातळीवरील वादाला सुरुवात झाली. यांच्या परिणामी १८८७ साली, राष्ट्रीय सामाजिक परिषद ही राष्ट्रीय पातळीवरील पहिलीच समाज सुधारक संघटना तयार झाली आणि १८९१ साली मान्यता देण्याच्या वयाच्या बिलाच्या संदर्भात एक सौम्य सरकारी कायदा झाला.

या प्रश्नावर, "धर्म संकटात आहे" हे सूत्र राष्ट्रवादाशी जोडून पुराण-मतवाद्यांनी सुधारणावाद्यांवर मोठा हल्ला केल्याचे दिसते. या कायद्याचे वर्णन

“ धर्मावरच हल्ला ” असे करून लोकमान्य टिळकांनी सुधारणावाद्यांवरील हल्ल्याचे नेतृत्व घेतले. त्यासाठी सर्वदूर सभा संघटित केल्या. काही दोष असल्याचे मान्य करून, ते कायद्याने नव्हे तर शिक्षणाने कमी केले पाहिजेत असे त्यांनी मांडले. स्वतःचा समाज आणि धर्म बदलण्यासाठी कुठल्याही स्वाभिमानी भारतीयाने परकीय राज्यकर्त्यांची मदत घेता कामा नये असे मत त्यांनी मांडले. सुधारकांवर धर्मविरोधी आणि राष्ट्रविरोधी हल्ले करत असताना, “ सामाजिक सुधारणांच्या आधी राजकीय सुधारणा ” ही प्रसिद्ध घोषणा व्यापक पाठिंबा मिळवणारी ठरली. टिळकांनी आरोप केला की, निर्लज्जपणे आणि खोडसाळपणे आम्हाला रानटी लोकांचे राष्ट्र म्हणून पुढे आणले जात आहे आणि सुधारकांनीही निर्लज्जपणे या म्हणण्याला सहमती दर्शविली आहे. या सुधारकांना त्यांचे वेगळे राष्ट्र बनवू देत.”

पुनःसंघटित “ हिंदुत्ववाद ” म्हणजेच राष्ट्रवाद या तऱ्हेने राष्ट्रवादाची व्याख्या करण्याच्या उच्चजातीय उच्चभ्रूंच्या यशस्वी प्रयत्नांच्या संदर्भात आपल्याला सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत दोन प्रवाह दिसतात. पहिला, अल्पमतातला (छोटा) प्रवाह बंगालमधील ब्राह्मोसमाजाच्या पुरोगामी विभागाच्या स्वरूपात, त्यांच्या खऱ्या अर्थाने उदारमतवादी लोकशाही भूमिकांमधून दिसतो. (फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाची सुरुवात जरी १९ व्या शतकात झाली असली तरी हा प्रवाह सामाजिक क्रांतिकारी, जातिव्यवस्था विरोधी होता, समाजसुधारक नव्हता. या विषयी आपण पुढे पाहू.) दुसरा बहुमतवाला (मोठा) प्रवाह पश्चिम भारतातील समाजसुधारकांमध्ये प्रातिनिधिक स्वरूपात दिसतो.

ब्राह्मो समाजाने आपली भूमिका भारतीय परंपरेच्या आधारावर घेतली आणि शुद्ध वेदान्ताचे प्रतिनिधित्व करत असल्याचा दावा केला-पण त्याने त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या सर्व हिंदुत्ववादावर हल्ला केला, त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वप्न बुद्धिप्रामाण्यवादी व एकेश्वरवादी होते. राम मोहन रॉय यांचे वर्णन “ उदारमतवादी स्त्रीवादी ” असे केले गेले आहे. त्यांना, स्त्रियांनी आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्याची आणि त्यांना मालमत्तेचा हक्क मिळण्याची गरज वाटत होती. त्यांनी आपला सर्वसाधारण युक्तिवाद वैदिक भारताविषयीच्या अंदाजांवर आधारला होता. १८६२ साली केशवचंद्रसेन यांच्या नेतृत्वाखाली तत्कालीन ब्राह्मो-समाजामध्ये पुरोगामी बदल झाले. जातिव्यवस्थाविरोधी धोरण, मूर्तिपूजाविरोध या बरोबरच बायकांना समाजात घेऊन जावे अशी विचारसरणी पुढे आली. यामुळे १८६६ साली फूट पडली पण “ समाजाचा ” मोठा विभाग पुरोगामी सामाजिक सुधारणांच्या बाजूकडे गेला. “ ब्राह्मोंच्या तरुण पिढीचा बाह्य कार्यक्रम विद्या-सागरांच्या व्यावहारिक सुधारणा कार्यक्रमात अंतर्भूत असलेला होता. दडपणुकीच्या हिंदु सामाजिक व्यवस्थेने गुलाम केलेला खरा भारतीय सर्वहारावरण म्हणजे रजीया

आहेत... तरुण ब्राह्मो जवळजवळ संपूर्णपणे स्त्रियांच्या विमोचनाच्याच काळजीत होते." यामुळे ब्राह्मोसमाज हिंदुत्ववादापासून अलग झाला. याचे प्रतीकात्मक उदाहरण म्हणजे १८७२ साली पास झालेला नेटीव्ह मॅरेज अॅक्ट हा कायदा फक्त ब्राह्मोंना (नास्तिकवाद्यांना) लागू होता आणि त्याने बहुपत्नीकत्वावर बंदी घातली, घटस्फोटाला परवानगी दिली. लग्नाची पहिली वयोमर्यादा १४ वर्षे ठरविली आणि जातीचा काहीच संदर्भ दिला नाही. जेव्हा सेन स्वतःच रूढीवादी बनले तेव्हा पुरोगामी ब्राह्मोंनी १८७८ मध्ये साधारण ब्राह्मोसमाज तयार केला आणि जास्त एकटे पडून पुरोगामी परंपरा चालू ठेवली.

या विरुद्ध प्रार्थना समाजाने स्वतःची व्याख्या सुरुवातीपासूनच हिंदू समाजाचा भाग अशी केली. यापूर्वीच्या आणि अधिक पुरोगामी परमहंस मंडळी (१८४०) या संघटनेने जातिव्यवस्था नष्ट करणे, विधवा विवाह, मूर्तिपूजेचा धक्कार यासाठी युक्तिवाद केला आणि अनेक गुप्त बैठका घेतल्या. १८६७ साली स्थापन झालेल्या प्रार्थनासमाजाने जातिव्यवस्थेचा उल्लेख केलेला नाही आणि त्यांनी त्यांचा नास्तिकवाद भक्तिपंथाशी जोडून घेतला. ब्राह्मो समाजासारखे न करता, याचे सभासद जनगणनेसाठी स्वतःची जात (साधारणपणे चित्पावन ब्राह्मण) नोंदवत राहिले. ते स्वतःला "हिंदू प्रोटेस्टंट" समजत. परंतु संघटना म्हणून त्यांनी सामाजिक सुधारणांबाबतीत कधी भूमिका घेतली नाही. माधव गोविंद रानडेच्या "बंडाची पद्धत" या टीकेत पश्चिम भारतातील सुधारणांची परंपरा आलेली आहे. "धार्मिक पायावर दुसरा तळ" तयार करण्यासाठी समाजापासून वेगळे व्हायचे. अशी त्यांची भूमिका दिसते.

पश्चिम भारतात सामाजिक सुधारणा कधीही उदारमतवादी लोकशाही चळवळ म्हणूनसुद्धा पुढे आल्या नाहीत. फारच कमी लोकांनी बिगर तडजोडवादी भूमिका घेतल्या. रानडेनी स्वतः बालविधवेशी लग्न केले एवढेच नव्हे तर १८९० मध्ये मिशनऱ्यांच्या चहापार्टीत हजर राहिल्याबद्दल टिळकांच्या बरोबरीनेच प्रायश्चित्त घेण्याचे कबूल केले. सामाजिक सुधारणांचा उद्देश जातिनिर्बंध नष्ट करण्याचा आहे असा समाजाचा समज होता कामा नये, असा युक्तिवाद त्यांनी दिला. १८८७ साली जेव्हा राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली तेव्हा ती सामाजिक प्रश्नावरील एक प्रकारची संयुक्त आघाडी म्हणूनच. ती इतकी संयुक्त होती की तिने सौम्य, बांधिलकी नसलेले ठराव केले. स्थानिक संघटनांना चालना देणे या स्वरूपात तिने आपले काम करविले आणि कामाशी संबंधित क्षेत्रातून "धार्मिक" प्रश्नांना वगळले. धार्मिक प्रश्न बाजूला ठेवण्याचे कारण इतर जमातींतील समाज-सुधारकांना हिंदूंनी एकजूटीत आणणे हे नव्हते. पारसी, मुस्लीम आणि इतरांकडून सामाजिक परिषदेकडे हिंदू संघटना म्हणूनच पाहिले गेले. खरे म्हणजे हे ब्राह्मणी

हिंदू धर्म आणि विचारसरणीला विरोध करण्याची इच्छा नसल्यामुळे केले गेले. उच्च जातीय सुधारणांच्या कमकुवतपणातूनच या अनिच्छेचा जन्म झाला होता किंवा कदाचित ब्राह्मण पुरुषांच्या स्वतःचे विशेष हक्क सोडण्याच्या अनिच्छेतून.

परिणाम असा झाला की सामाजिक परिषदेचे प्रभुत्व राहिले. काही विधवा-विवाह झाले. १८९१ ते १९२१ च्या दरम्यान थोडेफार कायदे पास झाले, आणि एकदा अखिल भारतीय स्त्रियांची परिषद तयार झाल्यावर सामाजिक परिषद पूर्णपणे दिसेनाशी झाली (जरी स्त्रिया पुरुषांचा पाठिंबा उपयोगात आणू शकल्या असल्या तरी) “ धर्मादाय ” आणि कल्याणकारी स्वरूपाचे कार्यक्रम (विधवागृहे, शैक्षणिक प्रयत्न) चालू राहिले. पण ज्याला उच्चभ्रूंची संयुक्त व्यापक सुधारणा चळवळ म्हणता येईल असे काही शिल्लक राहिले नाही.

६) हिंदू पुनरुज्जीवनवाद आणि सुधारणावादी स्त्रीचळवळ

धर्म आणि सुधारणा यांचा संबंध जोडण्यात पुराणमतवाद्यांनी चूक केलेली नव्हती. संपूर्ण १९ व्या शतकात रूढीवादी उच्चभ्रू, भारतीय संस्कृती आणि भारतीय राष्ट्रीयता यांची व्याख्या पुनःसंघटित हिंदुत्ववादाच्या संदर्भात करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करित होते आणि सुधारक हा प्रश्न कुठल्याही मार्गांनी टाळू शकत नव्हते. सुसंगत लोकशाही उदारमतवादी स्त्रीवाद या भूमिका (अगदी वर्गाच्या मर्यादेत) अंमलात आणण्यासाठीमुद्धा पितृसत्ताक आणि जातीय असलेल्या “ हिंदु अस्मितेला ” आव्हान देण्याची आवश्यकता होती. फुलेपासूनचे ‘ शूद्र जातीचे ’ अनेक पुरोगामी असे आव्हान देणारे होते पण असे उच्चभ्रू फारच कमी होते. याच्या परिणामी त्या शतकाच्या अखेरीस त्यांची चळवळ जवळजवळ पूर्णपणे हिंदू पुनरुज्जीवनवाद्यांच्या प्रभुत्वाखाली गेली.

दयानंद सरस्वतींचा आर्य समाज (१८७७), विवेकानंदांचे रामकृष्ण मिशन (१८९७), अॅनी बेझंट यांची मद्रास हिंदू असोसिएशन (१९०४ साली स्थापन झालेली) या ताकदवान संघटनांमध्ये “ हिंदु संस्कृतीच्या आत्म्याशी सुसंगत पद्धतीने हिंदूंच्या सामाजिक आणि धार्मिक उन्नतीला राष्ट्रीय पातळीवर चालना “ या स्वरूपात हिंदू पुनरुज्जीवनवाद सामावलेला होता. या संघटनांची सभासद संख्या आणि नेत्यांचे वलयांकित आवाहन यांनी सुधारकांना फारच मागे टाकले. त्यांच्या संघटना कमकुवत राहिल्या आणि त्यांचे नेतृत्व स्वतःच्याच ध्येयाविषयी मंभीर नसलेले आणि लटपटत अशा स्वरूपात पुढे आले.

नवीन संघटनांनी सुधारणावादी चळवळीवर हल्ला केला. पण हिंदु समाजात काही सुधारणा घडविण्याला पाठिंबा दिला. ते स्त्रियांना काही प्रमाणात शिक्षण

देण्यास, बालविधवांचे विवाह करण्यास, लग्नाचे वय वाढविण्यास इतकेच काय “खालच्या जातींच्या उद्धारास” परवानगी घायला एवढेच नव्हे तर चालना घायला तयार होते. दुसऱ्या शब्दात, त्यांनी मूळ सुधारकांचा बराचसा कार्यक्रम सामावून घेतला. पण हे सर्व हिंदुत्ववादाच्या चौकटीत करायचे होते आणि सुधारणा कुठल्या हद्दीपर्यंत करायच्या हे ठरविण्यात पुनरुज्जीवनवादी फारच कोटेकोर होते. लजपत-राय यांचा सुधारकांविरोधी विवाद स्त्रियांवर केंद्रित होतो.

“कुठल्या स्वरूपात त्यांना आमच्यात सुधारणा घडवायची आहे ? ते आम्हाला ब्रिटिश पद्धतीनुसार सुधारू इच्छितात की फ्रेंच ? ख्रिश्चन समाजाचे घटस्फोटाचे कायदे आम्ही स्वीकारावे अशी त्यांची इच्छा आहे की, अमेरिका व फ्रान्समध्ये मान्यता पावलेली तात्पुरती लग्ने आम्ही स्वीकारावीत अशी आहे ? ज्यासाठी निसर्गाने स्त्रियांची योजनाच केली नाही अशा स्वरूपात आमच्या स्त्रियांना पुरुष बनवून ते संघटनांत घालू इच्छितात काय ?”

याचप्रमाणे स्त्रीत्वाचा भारतीय आदर्श ही रामकृष्ण मिशनची पुस्तिका असा युक्तिवाद करते की स्त्रिया देवी आहेत, हिंदुत्ववादात देव हा आई मानला गेला आहे. पुस्तिका पुढे असे म्हणते,

‘आईमधले समृद्ध वैभव कशात सामावलेले असेल तर ते तिच्या स्वतःला पुसून टाकणाऱ्या प्रेमात आणि करुणेत... वरवर पाहाता तिच्या (भारतमातेच्या) स्त्रियांमध्ये दिसणारे दोष सुद्धा या करुणेतुळेच निर्माण झाले आहेत. गोंधळ-घोटाळघाच्या समाजामुळे धोक्यात आलेल्या पावित्र्याच्या ध्येयाशी असलेल्या बांधिलकीमधूनच सतीचा व्यवहार सुरू झाला. नैसर्गिक दैवी दृष्टीने प्रेरित झाल्या-मुळेच, पावित्र्य आणि शुद्धता, निःस्वार्थ आणि सेवा, साधेपणा आणि लाजाळूपणा या ध्येयांचा आमच्या स्त्रिया पाठपुरावा करीत आल्या आहेत... तिच्या या वारश्यामधून भारतीय स्त्री उडी मारू शकत नाही, स्वामी विवेकानंदांनी इशारा दिला, “सतीच्या संकल्पनेपासून आमच्या स्त्रियांना दूर नेण्याची कोशिश करणारा, आमच्या स्त्रियांना आधुनिक बनविण्याचा प्रयत्न आपण दररोज पाहातो आहोत त्याप्रमाणे विफल ठरणार आहे. भारतीय स्त्रियांची वाढ आणि विकास सतीच्या पाऊलखुणांमधूनच झाला पाहिजे. आणि तोच एक मार्ग आहे.”

हिंदुत्ववादाच्या चौकटीत राहायचे म्हणजे स्त्रियांच्या दृष्टीने त्यांचे स्थान आया आणि बायका या व्याख्येत बसविणाऱ्या वर्ग-जातीय स्वरूपाच्या पितृसत्ताकतेला शाबूत ठेवणे होय, हे स्पष्ट आहे. याचा अर्थ नवऱ्याच्या आणि कुटुंबाच्या दडपणकीत राहाणे आणि नवऱ्याच्या सेवेतच स्वतःचे आत्मिक व्यक्तिमत्त्व पाहाणे. आणि व्यावहारिक सुधारणांमध्ये पुढील गोष्टी सामावलेल्या होत्या : बालविधवांचा

विवाह होऊ शकतो पण प्रौढांचा नाही. शाळा-कॉलेजांमध्ये गृहकृत्यातील कुशलतेवर भर, आणि ती धों. के. कर्वेची हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था असो, एस्. एन्. डी. टी. स्त्री-विद्यापीठ असो. किंवा आर्य समाजाचे “कन्या महाविद्यालय” असो-शिक्षणाचा केंद्रबिंदू स्त्रियांना जास्त कुशल, जास्त धार्मिक आई बनविण्याचाच राहिला.

जरी विवेकानंद किंवा दयानंदांसारखे पुनरुज्जीवनवादी चालू हिंदू व्यवहारांवर तीव्रपणे टीका करू शकले तरी आर्य, उच्चजातीय-संस्कृतीय व्यवहारात सामावलेल्या पुरातन हिंदू वैभवाचा संदर्भ देतच त्यांना तसे करता आले. वैदिक काळामध्ये स्त्रियांचे स्थान प्रत्यक्षात फारच बरच्या दर्जाचे होते या युक्तिवादाने, बुरखा, बालविवाह, इतकेच नव्हे तर सतीप्रथा-जिच्याकडे “गोंधळ-घोटाळ्यांच्या समाजात धोक्यात असलेल्या पावित्र्य आणि शुद्धतेशी असलेला प्रामाणिकपणा” अशा तऱ्हेने पाहाता येईल... या सारख्या स्त्रियांच्या वाटचाला आलेल्या वाईट गोष्टींच्या बाबतीत मुस्लिम आक्रमणाला बळीचा बकरा बनविले. पुनरुज्जीवनवादी स्वतः जागृतपणे मुस्लिम विरोधी असोत किंवा नसोत हिंदूंच्या अधःपतनाची बहुसंख्य स्पष्टीकरणे परकीयांच्या धोक्यावर केंद्रित होताना दिसतात. जे तुलनात्मकदृष्ट्या उदारमतवादी आणि पुरोगामी पुरुष (आणि स्त्रिया) या युक्तिवादाच्या आहारी गेले ते “हिंदू एकजूटी”शी तडजोड शोधण्यात, मुस्लिमांना परकीय ठरवणाऱ्या, खालच्या जातींना कमीतल्या ठरविणाऱ्या आणि स्त्रियांना त्यांच्या नवऱ्यांचे गुलाम ठरविणाऱ्या तर्कालाच अखेरीस वाट मोकळी करून देत होते.

वरवर पाहाता, त्यांच्या कार्यक्रमाचे काही पैलू स्वीकारून जितक्या सहजा-सहजी हिंदु पुनरुज्जीवनवाद्यांनी सुधारकांना नामशेष केले त्यातून आपल्याला एक प्रश्न विचारणे भाग पडते. सामाजिक सुधारणांची चळवळ नेमकी काय होती? एका इतिहासतज्ज्ञाने असा युक्तिवाद केला आहे की,

“सामाजिक सुधारणा मुख्यतः अपयशी ठरल्या. हे नेतृत्वाचे अपयश होते. ज्या राजकीय व्यवस्थेत काही काळ सुधारकांची भरभराट झाली पण ते त्यांच्या कल्पनांना कायदेशीर स्वरूप देऊ शकले नाहीत त्या राजकीय व्यवस्थेचेसुद्धा अपयश होते. सामाजिक सुधारणांची अधोगती ही एका यशस्वी दडपणुकीची कथा आहे. या दडपशाहीने परिणामकारक स्थानिक सामाजिक नियंत्रणाचा आणि त्याचबरोबर विरोधकांनी विकसित केलेल्या पुनरुज्जीवनवादाच्या प्रभावी विचारसरणीचा आधार घेतला.”

तरीसुद्धा सुधारणा चळवळीच्या प्रमुख प्रश्नांना-विधवा विवाह, लग्नाच्या

वयात वाढ, स्त्री-शिक्षण चांगलेच यश मिळाले. खरे म्हणजे सुधारणा चळवळ “तशा अर्थाने” अपयशी ठरली नाही कारण अशा मर्यादित बदलापेक्षा पुढचे बदल तिने ध्येय म्हणून स्वतःपुढे ठेवले नव्हते. अपयशी ठरलाच असेल तर तो, समानतेच्या मानवी संबंधांकडे जाण्याची दृष्टी असलेला, या चळवळीचे अंग असलेला लोकशाही उदारमतवाद. शिक्षित उच्चभ्रू-ज्यांची वर्गीय पार्श्वभूमी जमीनदार आणि भांडवलदार अशी होती, जे धंद्याने शिक्षक किंवा वकील होते, प्रामुख्याने ब्राह्मणजातीचे होते-अशांच्या प्रभुत्वातली विचारसरणी असलेल्या हिंदु पुनरुज्जीवनवादाला तो बळी पडला. सामाजिक सुधारणेची चळवळ ही अशाच विभागाची निर्मिती असल्यामुळे त्याचे असे पर्यवसान झाले, यात काही आश्चर्य नाही.

स्त्रियांचा प्रश्न हा या चळवळीचा केंद्रीय प्रश्न का झाला? जातिव्यवस्था हा का झाला नाही? हा प्रश्न मुद्दाम उभा केला पाहिजे. कारण त्याचे उत्तर स्पष्ट दिसणारे नाही. चळवळीच्या एका इतिहासकाराने असे सुचविले आहे की जातिभेद नष्ट करणे इतके “स्वप्निल” होते की त्याबाबतीत व्यावहारिक कृती अशक्य होती. पण (त्याचवेळी) १८५० पासून फुल्यांनी दाखवून दिले होते की अप्सृश्यांसाठी शाळा काढणे, घरची विहीर त्यांच्यासाठी खुली करणे यांसारख्या व्यावहारिक कृती करणे शक्य होते. पुरुष/स्त्री, वरची जात/खालची जात यांसारखे माणसा-माणसांतले संबंध, वर्ग-जातीय उतरंड न बदलता कौटुंबिक रचनेत काही सुधारणा घडविणे शक्य होते, ही खरी वस्तुस्थिती आहे. पण स्त्रियांना दडपणुकीत ठेवणारी मूलभूत रचना किंवा पितृसत्ताकता यांना आव्हान देणाऱ्या या सुधारणा नव्हत्याच.

मग स्त्रियांच्या दृष्टीने या चळवळीचे महत्त्व काय होते? हिंदुसमाजाच्या अधिक मूलभूत रचनेच्या काही अंगांना आव्हान देणाऱ्या, १९२० च्या दरम्यान उदयाला आलेल्या स्त्रियांच्या चळवळीचा काही प्रमाणात पाया घालायला या चळवळीची नक्कीच मदत झाली. उदारमतवादी स्त्रीवादाचे स्वरूप असलेल्या, या चळवळीच्या अधिक पुरोगामी उदारमतवादी अंगाने ए. आय. डब्ल्यू. सी आणि नंतरच्या चळवळीला वैचारिक मान्यता मिळवून दिली. साधारणपणे, जरी सार्वजनिक आणि कौटुंबिक जीवनात पुरुषांनी नियंत्रण ठेवले तरी, हळूहळू स्त्रिया घराबाहेर पडायला सुरुवात होणे आणि पुरुष सुधारकांनी व नंतरच्या राष्ट्रवाद्यांनी स्त्रियांच्या एकत्र येण्याला प्रोत्साहन देणे, यामुळे स्त्रियांच्या “हालचाली”ची कक्षा रुंदावण्याला मदत झाली.

या सर्व प्रक्रियेकडे अशातऱ्हेने बघितले जाऊ शकते- जरी सुधारक आणि

पुनरुज्जीवनवादी मुख्यतः पुरुष होते तरी स्त्रियांनी पितृसत्ताक रचनांच्या विरुद्ध लढून वाट मोकळी करून घेण्याची प्रक्रिया ही या संपूर्ण प्रक्रियेचा भाग होता, सुहृवातीच्या काळात, १९ व्या शतकाच्या परिस्थितीत, ज्यावेळी वरच्या जाती-तल्या स्त्रिया गरीबीने ग्रासलेल्या व कुटुंबाच्या नियंत्रणाखाली होत्या त्यावेळी स्त्रियांच्या स्वतंत्र कृतीला जवळ-जवळ काहीच संधी नव्हती. घरातल्या पुरुषाचा पाठिंबा नसताना काम करणाऱ्या स्त्रीचे, पंडिता रमाबाई हेच एकुलते एक उदाहरण आहे. पण त्यांच्या नवऱ्यांच्या किंवा त्यांचा प्रभाव असलेल्या पुरुषांच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रिया काम करू शकल्या असतील. सुधारणा चळवळीच्या पुढाऱ्यांवर अशाप्रकारे स्त्रियांचा प्रभाव असण्याच्यासंबंधी फारच कमी अभ्यास झाला आहे. राजा राम मोहन रॉय यांच्या जीवनात स्त्रियांचा प्रभाव असण्याबद्दल मुखर्जी लिहितात, तर कमलादेवी धों. के. कर्वेनी स्त्री-आश्रम स्थापन केल्याच्या घोषणेची जाहिरात दिल्याचे उदाहरण देतात. या जाहिरातीसंबंधी एका विधवेने लिहिले, 'जर श्री. कर्वे एका विधवेचा सांभाळ करायला तयार असतील तर आमच्यासारख्या पाच किंवा दहा व्यक्ती मदत करू शकतील. स्वयंपाकी, परटीणी, स्वच्छता करण्याचे काम करून किंवा अगदीच वेळ आली तर भिक्षा मागून आमच्या निराधार बहिणींना आधार देण्यासाठी मदत करू शकतील.' पुरुषांच्या नियंत्रणाखाली असूनही आर्य समाजाच्या संस्थांमध्ये मिळतील त्या सुविधांचा वापर करून, आर्य समाजाच्या कॉलेजांमध्ये शिक्षण प्रसाराचे काम करणाऱ्या स्त्रियांची अनेक उदाहरणे आहेत,

दुसऱ्या शब्दात, सुहृवातीपासूनच कमकुवतपणे आणि अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना, स्त्रिया आपली शक्ती चळवळीमागे लावत होत्या, जितक्या काही कमी मर्यादित नव्या 'कक्षा' तयार झाल्या त्यांचा वापर त्यांनी पुढे जाण्यासाठी केला. ज्यावेळी स्त्रिया सरळ सरळ स्वतः चळवळीत आल्या त्यावेळी त्यांनी हिंदू पुनरुज्जीवनवादाचे अडथळे ओलांडून पलिकडे जाण्याची प्रवृत्ती दाखविली. ज्या अंती बेझंटनी सुहृवातीला सर्व सुधारणांना विरोध करण्यापर्यंत हिंदू परंपरेला अद्भुतरम्य बनविले त्यांनीच नंतर 'राष्ट्रीय पातळीवर सुधारणा' घडवण्याचे समर्थन देण्याचा प्रयत्न केला आणि काही वेळा उदारमतवादी स्त्रीवादी भूमिका मांडली :

"आजची मान्यताप्राप्त तत्त्वप्रणाली पुरुषांच्या अधिकारांच्या बाजूने आहे. पण दुर्दैवाने हे अधिकार लैंगिक आहेत, मानवी हक्क नाहीत. ते जोपर्यंत मिळवले गेलेले नाहीत तोपर्यंत समाज न्याय्य आधारावर असू शकत नाही. स्त्रियांना हे हक्क नाकारणे म्हणजे त्या मानव्याचा भाग आहेत हेच नाकारणे होय. कारण जर त्यांचे हक्क नाकारले गेले तर पुरुषांच्या अधिकारांना काहीच आर्थिक

आधार राहात नाही. एकतर सर्व मानवांना समान अधिकार पाहिजेत किंवा कुणा-लाच कुठलाच अधिकार नको. ”

अशाप्रकारे सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीने अशी कक्षा निर्माण केली की जिच्यात पुढे स्त्रियांची स्वतंत्र संघटना वाढू शकेल, असे म्हणता येईल. पण स्त्रीवादी विचारसरणी परिणामकारकरित्या व्यवहारांत आणण्यासाठी शेवटी खुद्द स्त्रियांनाच पुढे यावे लागले.

७) जाति-व्यवस्थाविरोधी चळवळ : सामाजिक स्त्रीवाद

१९ व्या शतकाच्या मध्यात ज्योतिराव फुल्यांच्या कार्याच्या पुढाकाराने मध्यम आणि खालच्या जातींनी भारतभर त्यांच्या अधिकारासाठी लढे सुरू केले. या लढ्यांनी १९२० च्या दशकापासून खरी ताकद कमावली. खालच्या जातींनी त्यांच्या पद्धती (रूढी) चे संस्कृतीकरण करणे आणि प्रतिष्ठा मिळवणे या स्वरूपात बऱ्याच ठिकाणी हे उठाव हिन्दू विचारप्रणालीच्या चौकटीअंतर्गत झाले. पण महाराष्ट्र, तामिळनाडू आणि आंध्रमधील ब्राह्मणतर चळवळी व अनेक विभागांतील दलित चळवळी यांची विचारसरणी बरीच पुरोगामी होती. तिने जाति-व्यवस्था व ब्राह्मण यांच्या संपूर्ण रचनेलाच आव्हान दिले. यातूनच त्यांनी पितृ-सत्ताकतेलासुद्धा आव्हान दिले.

फुले आणि इ. व्ही. रामस्वामी 'पेरियार' यांच्या जीवन व कार्यात हे आव्हान सर्वांत स्पष्टपणे दिसते. १८४९ साली मुलींची शाळा स्थापन करून फुल्यांनी आपल्या सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. मुले आणि मुली अशा दोन्हींना शिक्षण देणे ही सत्यशोधक समाज या त्यांच्या मुख्य संघटनेची शैक्षणिक शपथ होती. विधवांच्या मुलांसाठी संस्था स्थापन करून त्यांनी ब्राह्मणी पुराण-मतवादाला व भावनांना आव्हान दिले. स्त्रियांच्या अधोगत स्थानाबद्दल त्यांचे लिखाण भावनेतकट होते एवढेच नव्हे तर भाषेच्या वापरतासुद्धा त्यांची स्त्रीवादी जागृती दिसून येते. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचा समान पायावर समावेश विशिष्टरित्या निर्देशित करण्यासाठी **माणूस** हा पुरुष वाचक शब्द वापरण्याऐवजी त्यांनी त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात, सर्व **एकंदर स्त्री-पुरुष** असे सातत्याने लिहिले.

विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत त्यांच्या लिखाणात पेरियार याहीपुढे गेले :

“ स्त्री पुरुषाची स्वयंपाकीण आहे ।

स्त्री पुरुषाची काळजी घेणारी आहे ।

स्त्री मुले तयार करण्यासाठी पुरुषाचे यंत्र आहे ।

स्त्री पुरुषासाठी पूर्ण सजवलेली मूर्ती आहे ।

...हे न्याय्य आणि बरोबर आहे का ? अशा तऱ्हेची निराशाजनक परि-

स्थिती केवळ आपल्याच समाजात अजूनही प्रचलित आहे. ” त्यांनी मंगळसूत्र नाकारण्याचे आव्हान केले, स्त्री आणि पुरुषांसाठी एकाच प्रकारच्या पोषाखाचा आग्रह धरला. मुलींना पुरुषी नावे देण्याबद्दल सुचविले. पुरुषांनी घरकामात मदत करण्याबद्दल आणि मुले सांभाळण्याची जबाबदारी उचलण्याबद्दल आवाहन केले आणि लिहिले, “ आपल्या स्त्रिया सर्व क्षेत्रांत पुरुषांशी स्पर्धा करण्यासाठी पुढे आल्या पाहिजेत. ” ज्याप्रमाणे, किती पुरुष त्यांच्या बायकांच्या मरणानंतर सती जायला तयार आहेत असे फुलेंनी उपरोधाने विचारले त्याच प्रमाणे पेरियारनी एका प्रसिद्ध तामिळ महाकाव्याविषयी विचारले की, जर कन्नगी प्रेमात पडून दुसऱ्याबरोबर चोरून पळाली असती आणि ती परत येईपर्यंत कोतवालने मिठाशिवाय अन्न खाल्ले असते तर आपल्याला काय वाटले असते ?

‘ सत्यशोधक लग्न ’ आणि ‘ आत्म-सन्मान लग्न ’ या दोन्हींनी ब्राह्मण पुजाऱ्यांना बोलावण्याचे नाकारून, पारंपरिक धार्मिक विधी नाकारून आणि स्त्रियांच्या समान स्थानाला संस्थामक स्वरूप देऊन जातीय विचारसरणी भिरकावून देण्याला नाट्यमय रूप दिले. फुलेंनी लिहिलेल्या कार्यक्रमात टोळी दैवतांचा सन्मान आणि नवरा-नवरीची गावातून काढलेली वरात यांचा समावेश आहे पण धार्मिक विधीपैकी बाकी काहीही नाही. मंगलाष्टके आणि हार घालण्याने कार्यक्रम संपतो आणि मंगलाष्टकामध्ये खालील कडवी आहेत.

वर कर्त्यांच्या नियमा प्रमाण धरुनी चाले तुझे कूल गे ॥
सत्याने अवच्यात श्रेष्ठ असशी तैसेचहे त्वत्सगे ॥
अज्ञान्या समदृष्टीने शिकविशी तू ज्ञान त्या दाविशी ॥
प्रीतीने यरितो तुला अजि तुझे ऐकून कीर्ती अशी ॥

शुभ मंगल सावधान ॥१॥

वध मानीशी जरी त्वा दिले अनुदिनी, कर्त्या समाधानसे ॥
आम्हा सर्व स्त्रीयां असे बहु पिडा, हे नेणशी तू कसे ॥
स्वातंत्र्यानुभवाची ओळख आम्हा, झाली नसे मानसी ॥
यासाठी अधिकार देशिल स्त्रीया, ये आण त्याची अशी ॥

शुभमंगल सावधान ॥२॥

वर स्थापाया अधिकार मी झटतसे, या बायकांचे सदा ॥
खर्चाया न मनी मि भी किमयीही, सर्वस्व माझे कदा ॥
मानीतो सकला स्त्रियांत बहिणी तू एकली मत्प्रिया ॥
कर्त्यांचे भय मी मनात तुजला, ठेवीन पोसावया ॥

शुभमंगल सावधान ॥३॥

वधू बंधूवत् मजला समस्त असती, त्वद्भिन्न की नर ॥
 आज्ञाभंग करिन न कदा, मी सत्य कर्त्यावर ॥
 घेवोनी अवघाच भार झटुया, लोका कराया हिता ॥
 हाताला धरुनी तुला वरितसे सर्वांपुढे मी आता ॥

शुभमंगल सावधान ॥४॥

सर्व जमलेले स्त्री-पुरुष :

आभारा बहु मानिजे अपुलिया, माता पित्यांचे सदा ॥
 मित्रांचे तुमच्या, तसेच असती जे इष्ट त्याचे वदा ॥
 वृद्धा, पंगु सहाय द्या मुलिमुला, विद्या तथा शीकवा ॥
 हर्षे वृष्टी करा फुलांचि अवघे, टाळी अता वाजवा ॥

शुभमंगल सावधान ॥५॥

याचप्रकारे पेरियार आत्मसन्मान पद्धतीचे लग्नसुद्धा माळ घालणे आणि समानतेवर भर या गोष्टींभोवती केन्द्रित झाले आहे. आजच्या सर्वोत्कृष्ट कायद्यांच्याही पुढे हे दोघे याबाबतीत गेले होते. सुधारित हिंदू कोडमध्ये सप्तपदीचा समावेश आहे तर नोंदणी लग्न पद्धत केवळ अलंकारिक पद्धतीनेसुद्धा स्त्रियांच्या समानतेचा उल्लेख करित नाही.

ब्राह्मणतेर चळवळ, त्याचबरोबर आंबेडकरी चळवळी आणि दलितांच्या वेगवेगळ्या ' आदि ' चळवळी (पंजाबात आदधर्म, आदीआंध्र, आदी द्राविडियन इत्यादी दक्षिणेतील चळवळी आणि १९३० सालांच्या दरम्यानची झारखंड विभागातील आदिवासी चळवळसुद्धा) यांनी हिंदुत्ववादावर तीव्र हल्ले चढविले आणि स्वतःला त्यापासून वेगळे काढले. ब्राह्मणी समाजाप्रमाणे सर्वांनीच भारतीय परंपरेतून स्वतःसाठी आधार शोधला. पण उच्चभ्रू चळवळीपेक्षा त्यांनी भिन्न मताच्या आणि खालच्या जातीच्या परंपरांमधून जास्त वारसा घेतला. फुल्लेनी हिंदू म्हणून कधीच लिहिले नाही. ' हिंदुस्थान ' म्हणण्याऐवजी ' बलीस्थान ' असा उल्लेख केला. साधारणपणे एकेश्वरवादी असलेल्या सार्वजनिक सत्य धर्माची घोषणा केली. पेरियारनी त्यांचा आधार तामीळ परंपरेत घेतला. जी बिगर आर्य (अनार्य) आणि बिगर हिंदू होती असा त्यांचा दावा होता. ते आक्रमक निरीश्वरवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी होते. दलित धर्माच्या शोधात आंबेडकर भारतीय पण ब्राह्मणविरोधी आणि जातीयताविरोधी परंपरेचा भाग म्हणून बौद्धधर्माकडे वळले आणि त्यांच्या बुध्द आणि त्यांचा धम्म या पुस्तकात त्यांनी त्याला अधिक सामाजिक आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी अन्वयार्थ दिला. पंजाबची आदधर्म चळवळ आणि इतर आदि चळवळीच्या सिध्दांतांनी हिन्दु पुनरुज्जीवनवाद्यांच्या सिध्दांताना

डोक्यावर उभे केले आणि आक्रमक आर्य आणि कावेवाज ब्राह्मणांनी दडपेपर्यंत ज्या समानतावादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी होत्या अशा आर्यपूर्व खालच्या जातींच्या परंपरांत आपले साम्य शोधले.

फुले आणि पेरियार यांची विचारसरणी सातत्याने स्त्रीवादी होती. काही उच्चभ्रूंच्या उदारमतवादी स्त्रीवादापलिकडे जाणारी होती. आपण तिला ' सामाजिक स्त्रीवाद ' म्हणू शकतो. ती पूर्णपणे ! समाजवादी स्त्रीवादी ' नव्हती. कारण दोघेही पक्के ऐतिहासिक भौतिकवादी नव्हते आणि त्यांनी जातिव्यवस्थेच्या प्रस्थापनेचे आणि स्त्रियांच्या अधोगतीचे वंशवादी-धार्मिक स्पष्टीकरण दिले. पण त्यांनी स्त्रियांच्या दडपणूक व शोषणाला निश्चितपणे इतर प्रकारच्या सामाजिक विषमतेची जोडले आणि पूर्ण मुक्त समाजाची ठामपणे मागणी केली. स्त्री शिक्षणाला सर्वसाधारण पाठिंबा, स्त्रियांनी घराबाहेर पडण्याला व्यापक पाठिंबा, आणि दक्षिण महाराष्ट्रातील बहुसंख्य महार समाजामध्ये असलेल्या देवदासी प्रथेला पायबंद घालण्यासारख्या विशिष्ट मिळकतीव्यतिरिक्त व्यावहारिकदृष्ट्या या चळवळींनी आणखी काय साधले हे सांगणे कठीण आहे. पुरुषांच्या प्रभावाखाली असलेल्या या चळवळीमध्ये स्त्रिया स्वतः फारशा सहभागी नव्हत्या. फुले आणि पेरियार यांच्या व्यतिरिक्त फारच थोडे इतर पुढारी सातत्याने स्त्रीवादी होते. आंबेडकरांनीसुद्धा स्त्रियांविषयी फार काही म्हटलेले नाही. बौद्ध धर्मात भिक्कुणींच्या खालच्या स्थानाचे त्यांनी समर्थन केले. पण हिंदू स्त्रियांचा पारंपरिक कायदा सुधारण्यासाठी त्यांनी महत्त्वाचे काम केले व एकूण दलित चळवळीच्या जागृतीमुळे दलित स्त्रियांना खूप फायदा मिळाला. पण शेवटी मध्यम आणि खालच्या जातीच्या पुरुषसत्ताक कुटुंबांरचनेला सामोरे जाण्याचे काम खऱ्या अर्थाने झाले नाही आणि ती बरीचशी तशीच राहिली. या चळवळीबरोबरच ब्राह्मणतर चळवळींचा पुरोगामी रेटा विरत गेला. १९३० नंतर सत्यशोधक समाज संघटना म्हणून नष्ट झाला. आत्मसन्मान चळवळीच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि समतावादी परंपरा केवळ द्रविड कळघममध्ये शिल्लक राहिल्या तर चळवळीचा मुख्य प्रवाह तामिळ-राष्ट्रवादाकडे वळवळा गेला, ज्याचा पुढे ब्राह्मणी हिंदुत्ववादाशी समेट होऊ शकला. आंबेडकरांच्या बुद्ध धम्म स्वीकारण्याचा परिणाम अखेरीस महाराष्ट्रातील केवळ महार जातीवर आणि इतर राज्यांतील काही हजार दलितांवरच झाला. आणि चळवळीच्या मिळकतीतूनच तयार झालेले काही ' दलित ब्राह्मण ' आंबेडकरांच्या आर्थिक आणि सामाजिक पुरोगामित्वापासून त्यांच्या धार्मिक कल्पनांची फारकत करण्याला प्रवृत्त झाले. या सर्व चळवळी डाव्या पुढाकारातील शेतकरी-काश्-

गारांच्या चळवळीपासून अलग राहिल्या आणि दोन्ही मिळून उच्चजातीय आणि भांडवली प्रवृत्तीतील राष्ट्रवादासमोर परिणामहीन राहिल्या.

अशाप्रकारे जातिव्यवस्था विरोधी चळवळींचे अपयशी चळवळी म्हणून वर्णन करता येईल. पण सामाजिक सुधारणांच्या 'यशा' पेक्षा त्यांचे अपयश अगदी स्त्रियांच्या दृष्टीनेसुद्धा जास्त महत्त्वाचे होते. या सामाजिक सुधारणांच्या-चळवळीच्या अतिशय मर्यादित ध्येयामुळेच त्या अपयशी झाल्या असे म्हणता येत नाही. फक्त राम मोहन रायसारख्या पुढाऱ्यांच्या पुरोगामी उदारमतवादाचा आणि बुद्धिप्रामाण्यवादाचा पराभवात शेवट झाला. या विरुद्ध ब्राह्मणोत्तर चळवळीच्या संस्थापकांची व असंख्य कार्यकर्त्यांची ध्येये जातिव्यवस्था नष्ट करणे, लोकांच्या मनावरचा ब्राह्मणी हिन्दुत्वाच्या पगड्याचा नायनाट करण्यासह भारतीय समाजाचे मूलगामी परिवर्तन घडवून आणणे अशी होती, आज ज्या समुदाय चळवळी स्त्रिया आणि खालच्या जातींसाठी महत्त्वाच्या आहेत, ज्यांना समुदायात मान आहे अशा समुदाय चळवळी आणि त्यांच्या परंपरा निर्माण करण्यामध्ये ते यशस्वी ठरले. पण त्यांच्या मूळ पुरोगामी ध्येयाच्या दृष्टीने ते अपयशी ठरले.

सामाजिक सुधारणावादी आणि हिंदू पुनरुज्जीवनवादी अशा दोन्ही चळवळी शिक्षित बुद्धिवाद्यांच्या पुढाकारातील उगवत्या भारतीय भांडवलदारांची निर्मिती होती. हिन्दु पुनरुज्जीवनवादाची जवळजवळ एकमुखी शिफारस करून या वर्गाने खालच्या जातींचा जुजबी समावेश करून घेऊन स्वतःची उच्चजातीय प्रतिमा आणि त्याचे समाजावरचे प्रभुत्व टिकवले. जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळी गुणात्मक दृष्ट्या वेगळ्या होत्या. ज्यांनी मध्यम आणि खालच्या जातींतील राबणाऱ्यांचे प्रतिनिधित्व केले. या चळवळीच्या 'अपयशाचा' अर्थ एवढाच होतो की, हा वर्ग दडपलेला राहिला आहे, शोषणाच्या रचना समाजामध्ये चालूच राहिल्या आहेत, क्रांती झालेली नाही, अजूनतरी.

८) समारोप :

सामाजिक सुधारणेची चळवळ आणि जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळ या मुख्यतः १९ व्या शतकात निर्माण होऊन वाढल्या. पैकी जातिव्यवस्थाविरोधी चळवळ विसाव्या शतकातही चालू राहिली व वाढली. विसाव्या शतकात विकसित झालेली स्वातंत्र्य चळवळीचे अंग असलेली स्त्री चळवळ ए. आय. डब्ल्यू. सी. ची स्वायत्त चळवळ व पुढे निर्माण झालेल्या कम्युनिस्ट व समाजवादी नेतृत्वाखालच्या स्त्री-चळवळी यांची पार्श्वभूमी या दोन चळवळींनी तयार केली.

या चळवळींचे विश्लेषण करताना आपल्याला आढळते की संपूर्ण सामाजिक

सुधारणा चळवळ किंवा संपूर्ण ब्राह्मणेतर चळवळ या 'स्त्रीवादी' नव्हत्या आणि त्यांनी पितृसत्ताक रचनांविरुद्ध मूलभूत संघर्ष उभा केला नाही. सामाजिक सुधारणा चळवळ तर स्त्रीवादविरोधी (आणि निम्मजातिविरोधी) हिंदु पुनरुज्जीवनवादी विचारशैलीने फारच मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित होती. संपूर्ण ब्राह्मणेतर चळवळ जी फुले आणि पेरियार यांच्या अधिक पुरोगामी संघटनांपेक्षा जास्त व्यापक होती, उच्चभ्रू स्पर्धेच्या प्रक्रियेत इतकी जखडली गेली होती की हिंदु समाजाच्या जातीय आणि लैंगिक संबंधांना खरे पर्याय देऊन ते अमलात आणू शकत नव्हती. त्याचबरोबर अनार्यवादी विचारसरणी वांशिक व धार्मिक स्पष्टीकरणांच्या पलिकडे जायला पुरेशी नव्हती.

तरीसुद्धा या सर्व चळवळी अशा एका प्रक्रियेचा भाग होत्या की जिने स्त्रियांना घराबाहेर येऊन स्वतःच्या दडपणुकीविरुद्ध लढा सुरू करायला मदत केली. यामध्ये ब्राह्मोसमाज, सत्यशोधक समाज, आत्मसन्मान चळवळ या चळवळी आणि संघटना त्यांच्या विचारसरणी आणि ध्येयांच्या बाबतीत या ना त्या मार्गांनी स्त्रीवादी होत्या, ज्यांनी भारतातल्या पितृसत्ताक रचनांविरुद्ध एकप्रकारचा मूलभूत संघर्ष दिला आणि ज्या आजच्या भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या पूर्वज होत्या.

कासेगाव

जि. सांगली ४१५४४०

गेल ऑम्बेट

अनुवाद : भारत पाटणकर

टीप

मूळ लेख निर्मला साठे, रंजना कान्हेरे व नागमणी राव यांच्या सहकाऱ्यांनी तयार करण्यात आला आहे.

परामर्श प्रकाशन

१) धर्मसंस्चेचे स्वरूप, समाजातील स्थान व त्या संदर्भात उपस्थित होणारे प्रश्न यांची समाजशास्त्रीय भूमिकेतून मांडणी करणारे पुस्तक.

धर्माचे समाजशास्त्र

लेखक : डॉ. प्र. ज. जागीरदार

(पृष्ठे ४४, किंमत ५ रु.)

२) मरणोत्तर अस्तित्वाविषयीच्या समस्येवर चार्वाकमताचा राजा पएसी व जैनमताचा मुनी केसी यांच्यात झडलेल्या वाद-विवादाची कथा.

पएसिकहाणयं

मूळ प्राकृत ग्रंथाचा मराठी अनुवाद : डॉ. ज. र. जोशी

(जैन अध्यासन-फिरोदिया प्रकाशन : १)

(पृष्ठे ३५, किंमत ६ रु.)

□ विविध विषयांवरील तात्त्विक चर्चेचे व्यासपीठ असलेले त्रैमासिक : परामर्श : आजच वर्गणीदार व्हा !

पुढील विशेषांकही उपलब्ध आहेत :

बिट्गोन्स्टाइन विशेषांक

“ माक्स आणि भारतीय विचारवंत ” (विशेषांक १ व २)

सांख्यदर्शन विशेषांक, विज्ञानाचे तत्त्वज्ञान (भाग १-२)

वरील पुस्तकांसाठी तसेच त्रैमासिकासाठी संपर्क साधा :

कार्यकारी संपादक, परामर्श

तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे ४११ ००७

(पुस्तक विक्रेत्यांना व ग्रंथालयांना पुस्तकांच्या किंमतीवर योग्य ती सवलत मिळेल.)